

מסורת הכיפה וחומות מתחם הר הבית

א. מבוא

ב. פירוש למשנה: הר הבית היה חמש מאות אמה

ג. מדוע לא פורט המרחק המדויק בין העזרה לכותל הר הבית

ד. הר הבית דומה למחנה הלויים

ה. זוויות חומות הר הבית

ו. איתור תחום הר הבית המקודש

1. איתור חומת הר הבית הצפונית

2. איתור חומת הר הבית הדרומית

ז. ביאור ענין 'החמה מצמצמת בו'

ח. עובי חומת העזרה

ט. סיכום

א. מבוא

במאמר 'מסורת הכותל המערבי' (מעלין בקדש לח עמ' 39) הראיתי ששני כותלי מתחם הר הבית, המערבי והמזרחי, מציינים את תחום הר הבית המקודש. מסורת הכותל המערבי ידועה לכול, אך הראיתי (שם עמ' 45) שגם על הכותל המזרחי של המתחם יש מסורת על היותו כותל הר הבית, ומשום כך הראשונים כינו גם חלק מהכותל המזרחי, שליד שער הרחמים, בשם 'כותל המערבי', כי נשארו בו שרידים מכותל הר הבית המקודש. במאמר זה אנסה לברר את התאמת המסורת למשנה.¹

ב. פירוש למשנה: הר הבית היה חמש מאות אמה

המשנה במידות פרק ב משנה א קובעת:

הר הבית היה חמש מאות אמה על חמש מאות אמה. רובו מן הדרום, שני לו מן המזרח, שלישי לו מן הצפון, מיעוטו מן המערב. מקום שהיה רוב מדתו שם היה רוב תשמישו.

מלשון המשנה "הר הבית היה 500 אמה" אפשר להבין שהמרווח בין חומות הר הבית היה חמש מאות על חמש מאות אמה במדויק, וכמו במידות אחרות במסכת מידות של המזבח

1. הזכרנו שם בהערה 29 את עיקר הדברים, וכאן ארחיב.

והעזרות. אך כשאנו באים לבחון האם המשנה מתאימה למסורת החומות ניתקל בקושי, שהרי הכותל המזרחי והמערבי אינם מקבילים, והמרחק ביניהם בצפון גדול מהמרחק שביניהם בדרום, וממילא החומות האלו לא יכולות ליצור ריבוע מדויק של 500 אמה.²

להלן אציע כאן ליישב זאת על פי פירוש שלענ"ד תואם לדקדוק לשון המשנה, ותחילה צריך להבין מהו 'רוב מידתו' ומהו 'רוב תשמישו' המוזכרים בה – על איזו מידה ועל איזה תשמיש מדובר.

רבינו שמעיה מפרש:

הר הבית שעליו הבית בנוי, רובו מן הדרום, רובו של בנין בדרום ההר, שבדרום ההר היה רוב תשמיש העזרה, ומועט שבכולם במערב שאין תשמיש היכל כל כך. ולבי מגמגם בלשון.

נראה שרבינו שמעיה סבר שאין מקום לפרש את "רוב מידתו" שבמשנה כמוסב כלפי המידה 500 אמה שהוזכרה בתחילת המשנה, כי 'רוב מידתו' של הר הבית משמעותו החלק הכי גדול מה-500, ואינו מובן היאך שייך לדבר בזה על 'רובו', הרי כל מה שיש בפנים הוא הר הבית, ואין הבנה לקביעה שרוב מידת 500 אמה בדרום.

לכן פירש רבינו שמעיה שהמילה "רובו" אינה מוסבת על ה-500, אלא מוסבת על מידת ה"בית" שבתוך ההר, ונראה שרבינו שמעיה אינו מתכוון שעצם הבניין של העזרה וההיכל היה רובו בדרום של הר הבית, כי יצא מההנחה שהמקדש היה בנוי באמצע, לכן רבנו שמעיה מדבר רק על תשמיש העזרה וההיכל, וכונתו לרוב המבנים שנעשו כדי לשמש את העזרה ואת ההיכל, ולכן מובן מה שחילק בשמותם, שמבנים אלו בדרום, בצפון ובמזרח, היו קרויים "תשמיש העזרה", ואילו במערב הם היו קרויים "תשמיש ההיכל" שכן ההיכל במערב העזרה. וכן רואים אצל הרא"ש שהלך בדרכו של רבנו שמעיה וכתב בסתמא "רוב הלשכות", ולא נקט רוב בניין העזרה וההיכל.

אך צריך להבין מדוע סיים 'לבי מגמגם בלשון'?

ונראה שהקושי הוא כי בסופו של דבר הלשון 'מידתו' משמעותה הפשוטה מידת ההר שהוזכרה בתחילת המשנה שהיא 500 אמה, ולא רוב בניין הלשכות.

2. הרב קורן (ועשו לי מקדש עמ' 137) כתב ש-500 אמה הן קוטר של מעגל המהוה בסיס לארבע חומות של המרובע החוסם אותו, וראה שם ששרטט צורה זו על פני המפה של המקום בזווית שיוצרת מרובע קרוב מאוד לחומות המתחם. אך גם בשרטוט שעשה רואים שבסופו של דבר המרובע שיצר אינו מתאים במדויק לחומות המתחם הנוכחיים, ובצד המזרח נמצא המרובע 20 מטר בתוככי המתחם של היום. על כרחך שגם לפי דרכו צ"ל באופן הדומה למה שאבאר לקמן, שהעיקר הוא שבפנים יש 500 אמה, ואם כן למה לנו להזדקק לחידוש שמדובר על מידת קוטר המעגל הנחסם, שאינו רמוז כלל במשנה.

ויש להעיר גם על סיום המשנה, שבמקום שהיה רוב מידתו שם היה רוב תשמישו, דעל זה פירש הרא"ש: "כי בחדרים והלשכות היו משתמשים". ואינו מובן, כי פשוט שבלשכות משתמשים, ומה בא להשמיענו.

אמנם רוב מפרשי המשנה הלכו בעקבות הרמב"ם (וכ"פ הראשונים). המפרש בתמיד כז"ב, המאירי, הכפתור-ופרח והברטנורא) שמפרש את הרוב האמור במשנה בנוגע למרחק העזרה מקצה הר הבית, דהיינו שכוונת המשנה אינה על כל ה-500, אלא רק על החלק שדינו כהר הבית ואינו מקודש בקדושת עזרה, וז"ל:

אמר שהעזרה לא היתה באמצע הר הבית, אלא היה המרחק שבין חומת הר הבית ובין חומת העזרה מצד דרום יותר מן המרחק שביניהם מצד מזרח, והמרחק המזרחי יותר מן הצפוני, והצפוני יותר מן המערבי.

הרמב"ם לא התייחס לסיפא של המשנה, אך נראה שלפירוש זה אפשר קצת להבין את החידוש בסיפא שהשמיענו שהמקום הפנוי היה משמש להרבה דברים, וזה דבר שאינו מובן כ"כ מסברה, אלא שגם זה קצת דחוק מה צורך להשמיע לנו זאת. וגם עצם הפירוש דחוק כי מלשון המשנה "רוב מידתו", משמע מידת הר הבית שהוזכרה לפני כן שהיא 500 על 500, ולא דובר קודם על גודל הרווח בין העזרה לחומת המתחם.

לכן לענ"ד יש לפרש את המשנה כפשוטה. המשנה לא התכוונה לומר שה-500 אמה על 500 אמה הם התחום המדויק של החומות, אלא לומר שיש בתוך החומות 500 על 500 אמה, ולכן היא מבארת מיד אחרי הקביעה הראשונית שיש 500 על 500 את מיקום העזרה ביחס לכלל הר המוריה הטבעי, שמזה נגזר צורה של חומות שאינן במדויק 500 על 500. המשנה קובעת שרוב הר המוריה הטבעי הוא מדרום למקום העזרה, ושני לו מן המזרח, שלישי מהצפון ומיעוטו במערב. ואכן כך אנו רואים במציאות כשמבינים שהכיפה היא מקום פסגת ההר, ומתבוננים על שרידים של פני סלע ההר הנראה במתחם, ובפרט רואים זאת היטב בהתבוננות במפות הטופוגרפיות (ראה תחומין חלק טז עמ' 474) שנעשו בדורנו, שפסגת ההר אכן נמצאת באבן הצכרה, וביחס לפסגה השיפוע לדרום הוא המתון והארוך ביותר וחלקו מגיע עד מעבר לחומות העיר העתיקה, ואחריו במזרח ההר מסתיים קרוב יותר בעמק יהושפט, ואחריו הצפון שכן מיד לאחר הרמה נמצא בצפון עמק 'נחל זיתא' שמתחם את הגבעה בצפון, ומיעוטו במערב ששם הירידה התלולה של גבעת הר המוריה ל'עמק הטירופואון'.

ומעתה נראה לפרש גם את הסיפא של המשנה כפשוטו, שהיא באה להשמיענו מה שכתב הרמב"ם על מרחקי החומות זה מזו, אלא שזה יוצא מהמילים "רוב תשמישו" ולא מהמילים "רוב מידתו", והיינו דקאמר ש'במקום שהיה רוב מידתו' של הר המוריה, נקבע רוב השימוש במקום המקודש כהר הבית, כלומר שבהתאם לצורת ההר הטבעי נקבע שרוב החלק המשמש כחלק שבו נוהגים דיני הר הבית (בלא התוספות המיוחדות לדיני העזרה)

יהיה בדרום וכו'. נמצא שלמעשה הרווחים השונים בין כותלי הר הבית לעזרה נועדו להזכיר את צורת ההר הטבעית, ומבן היטב השוני בין הכיוונים.³

לכאורה היה אפשר לומר שזו כוונת הרמב"ם, אלא שקיצר בפירוש המשנה ואומר רק את המסקנה העולה מהמשנה מהמילים "רוב תשמישו", אך לפי זה הרמב"ם לא פירש את עיקר המשנה.⁴ לכן נראה שאף אם הרמב"ם לא פירש כך, מכל מקום, נראה שהמציאות שאנו רואים, ופשט לשון המשנה, מחזקים את האפשרות להציע את הפירוש למשנה שכתבתי.⁵

ג. מדוע לא פורט המרחק המדויק בין העזרה לכותל הר הבית

גם לפי דרכנו עדיין יש לברר, מדוע המשנה לא פירטה את המרחקים המדויקים בין כותלי הר הבית לכותל העזרה, הרי עיקר מטרת מסכת מידות לבאר את המיקום המדויק של המבנים שהיו בהר הבית, וצריכים לדעת היכן בדיוק עמדו החומות, ואפשר לציין מרחק מהעזרה מדויק גם אם הוא יוצר מרחק של מעבר ל-500 על 500?

על קושי זה עמד הרב ניסן טיקוצ'ינסקי, וכתב שלא נאמר שיעור מדויק באמות משום שהעזרות היו מכוונים כרוחות העולם, ואילו כותלי הר הבית אינם כתלים מכוונים.⁶ ויותר מובן תירוץ לפי מה שביארנו שבגלל שהכתלים החצוניים אינם מקבילים צריך גם לומר שאף שהמשנה אומרת שהם 500 על 500, הכוונה היא רק שהחומות מקיפות תחום של 500 על 500. אך אכתי קשה שהלא בסופו של דבר יש מקום שממנו צריך למדוד את המידה

-
3. תוספות יום טוב כתב שהטעם שרובו בדרום הוא לפי ששם כניסת כל אדם מהעיר שהיא בדרום הר הבית, וראוי שיהיה רוב התשמיש במקום הראשון שנכנסים, ושני לו מן המזרח, שכן מקיפים דרך ימין. ובשלטי הגבורים כתב דנראה שענין 'מיעוטו במערב' הוא משום שעיקר השכינה במערב, ולכן המערב הוא המקום שבו משאירים הכי פחות מקום. אך לענ"ד טעמים אלו אינם מספקים, כי מסתבר יותר לקבוע את הדבר הכי מקודש ממש במרכז, ורק נוטה למערב להדגשה של הדבר החשוב שהשכינה במערב, ואין טעם מספיק לכל הבניה בצורה המשוונה כ"כ מטעם הקלוש של מקום הכניסה מהדרום. אך לפי דרכנו העניין מובן.
 4. ראה שו"ת משנה הלכות (חלק יט סימן שמה) שכדי להשוות בין הפירושים של הראשונים, פירש שלדעת הר"ש והרא"ש רוב בנין העזרה והלשכות היה בדרום, וגם לפי הרמב"ם מידת רוב הבנין היא בדרומו של ההר, ובגלל ריבוי הלשכות הרחיקו בדרום את חומת הר הבית מהעזרה יותר משאר הכיוונים. אך לענ"ד דבריו קשים, כי לפי זה הרמב"ם אינו כותב את עיקר פירוש המשנה, אלא רק את המסקנה שחידש בלא מקור ממשי, ואין דרכו לפרש משנה בצורה כזו.
 5. לפי דרכנו השוני בין מידה זו של 500 לשאר המידות שבמסכת מידות רמוז בכך שהמשנה אומרת שמידות של הר הבית באו לציין שהוא הר, והר אינו מרובע גמור, ומזה נבין שגם ה-500 אינם ריבוע מדויק אלא שהחומות כוללות 500 על 500.
 6. עיר הקדש והמקדש ח"ד עמ' יד. וכ"כ הרב קורן בחצרות בית ה' עמ' 11.

שהרוב מהדרום, ובפשטות הכוונה היא למדידה ממרכז העזרה בקו הניצב 90 מעלות, ועדיין קשה למה לא נכתב בדיוק כמה היא אותה מידה באותו מקום?⁷

ונראה לענ"ד שגם דבר זה יובן לפי מה שביארנו שאופן הצבת החומות נבע מהצורך להזכיר שהמקום הוא הר המוריה, אלא שנוסיף ונאמר שכוונת המשנה באומרה שכל העניין הוא להזכיר את צורת ההר, שנביאים ראשונים רצו במכוון ליצור צורה שאינה תחום מדויק של 500 על 500 אמה כדי להזכיר שזהו הר.

ומעתה נוכל להשיב גם לשאלה מדוע לא אמרה המשנה את המרחק המדויק באמות – הסיבה היא משום שהיא באה ללמדנו שלא היה מתחילה צורך ב-500 אמות מדויקות בין הכתלים, ואדרבה הציבו את הכתלים בצורה לא מקבילה כדי שהמתחם המקודש יזכיר את היותו הר. ולפי זה גם היום אם יבנו את בית המקדש במתכונת בית שני, לא צריך לחפש את המיקום המדויק של כותלי הר הבית (אך כל עוד שלא נבנו החומות יש להתחסס לכל מה שיתכן שהיה בכלל הר הבית המקודש כהר הבית).

והדברים יובנו יותר לאחר התבוננות על מה שהיה במשכן.

ד. הר הבית דומה למחנה הלויים

נאמר למשה רבינו "ככל אשר אני מראה אותך את תבנית המשכן ואת תבנית כל כליו. וכן תעשו (שמות כה, ט),⁸ ודרשו (שבועות יד ע"ב) וכן תעשו לדורות. משמע שיסוד כל המידות במקדש הם במשכן. גם עניין שלושת המחנות של הקדושה לדורות מקורו הוא במשכן. אך בעוד שלמחנה שכינה שבמדבר היה תחום מדויק, לא מצינו במדבר מידה כלשהיא למחנה לוי, ואולי הוא משום שהר המוריה התקדש עוד לפני כן מימי אברהם, ולכן כשהגיעו לירושלים נקבע שמחנה לוי הוא הר המוריה. ומכל מקום מסתבר שגם מחנה לוי הוא בהתאמה מסוימת למשכן, כי הר הוא מקום שבטבעו אינו מוגדר במדויק כפי שמחנה לוי בהר הבית לא הוגדר במידה מדויקת.

7. אין להתפלא מדוע מפרשי המשנה לא פירשו כך. למפרשי המשנה לא היה ידועה המציאות שכותלי מתחם הר הבית אינם באותה זווית, לכן הסתפקו בביאור לשון המשנה במה שכתב הרמב"ם. אך המציאות שאנו רואים היא שמביאה לדקדק כך במשנה.

8. ראה בספר מועדים-לשיחה של הרב זקס (עמ' 123) שמבאר את חשיבות זכירת המשכן בתוך מבנה המקדש שהדבר מזכיר לנו שהשכינה שורה דווקא כשרואים את עניני העולם כעראיים, וכעין מה שיעקב קרא לבית שהקים בשם סוכות. יסוד המידות במשכן קשור גם לתיבת נח כמובא בכלי-יקר (בראשית ו, טו) על מידות התיבה 300 על 50, שזה נועד להזכיר את המספר ט"ו המודגש בבית המקדש, שבכל אמה גובה של התיבה היו 15,000 אמות ובכל קומה 150,000 אמות, וראה לקמן שאורך העזרות במקדש היה כמו אורך התיבה עם רוחבה – 350 אמה, ורוחבם 150 אמה. ואפשר שגם חילוק התיבה לשלושה חלקים מקביל לשלוש מחנות הקדושה.

אמנם בכל זאת אנו מוצאים להר הבית מידה של 500 שמקורה ברמז שנאמר במשכן, וכפי שכתב רש"י דברי הימים א' כח, יט:

והכל דרש שמואל מן התורה ברוח הקודש, כמו ששנינו: 'הר הבית היה חמש מאות אמה על חמש מאות אמה', דרש אורך החצר מאה באמה, ורוחב חמשים בחמשים, חמשים פעמים חמשים הם כ"ה מאות... והוא מיוסד בסילוק קרובץ של שבת חנוכה.

אמנם "חמישים בחמישים" שבמשכן לא נאמר על מחנה לוי, והוא רק רמז. ונראה שאדרבה, כיון שבמקור במשכן למחנה לוי אין מידה, מסתבר שדרשת שמואל לא באה לומר שיש לקדש דוקא ת"ק על ת"ק אלא שיש להקיף ת"ק על ת"ק אמה מההר (אולי באופן שלפחות צד אחד יהיה ממש 500 אמה), ואז כל מה שבתווך מקודש בקדושת הר הבית, והיינו שהיה כאן עניין בדוקא לעשות את המידה לא מדויקת גם כדי להקביל את הר הבית לעניין המשכן שבו לא היתה מידה מדויקת למחנה לוי, וגם כדי לציין שזהו הר שבטבעו אינו ת"ק על ת"ק.

והנה לפי דרכנו, שמבנה מתחם הר הבית נגזר מהצורך להראות שהוא הר, מובן מה שהרחיקו יותר מ-500 אמה בצורה ניכרת במיוחד במערב משום ששם ההר בצפון מתעקם, ורצו להדגיש דוקא על ידי הכללת מקום זה את היות המקום הזה הר. ובשאר הרוחות הרחיקו עד המקום הטבעי של ההר, לכן מצד צפון הרחיקו עד המקום שבו עובר ערוץ נחל זיתא, ובדרום הרחיקו עד המקום שבפינה הדרום מערבית שלו יש מפגש עם הר אחר, וכבר כתבתי (במאמר במעלין בקדש לח עמ' 52) שמפגש זה הוא בדרום שער ברקלי. ועוד נראה שיש טעם בזוויות בהן הוצבו הכתלים כדלקמן.⁹

ה. זוויות חומות הר הבית

בגמרא יומא (כח ע"ב) איתא:

9. הרב עזריה אריאל (מעלין בקודש לו עמ' 66) כתב שחומות הר הבית נבנו בזוויות התואמות לטופוגרפיה של ההר, והוסיף שהדבר יובן יותר על פי הסברה של החוקרים האומרים שהורדוס הרחיב את הר הבית למערב, דלדבריהם י"ל שלפני הרחבת הורדוס הר הבית המקורי כלל בתחומו את כל ההר שמגובה 729 מטר ומעלה, והרחבת הורדוס במערב נעשתה בזווית כדי לעקוף את המדרון המערבי התלול. אך קשה לי על דבריו שאנו רואים שבמזרח מראש נבנה בזווית שונה מרוחות העולם בלא כל הצדקה טופוגרפית, וגם לא נראה שכל מה שבמפלס של 729 מטר הוא ריבוע של 500 מדויק. המפלס בחלק גדול במזרח נמוך יותר. ובצפון מערב ממשיכה החומה וחוצה את המדרון של גבעת האנטוניה, כך שבסופו של דבר בכל אופן הוצרכו לבנות את החומה על מדרון של הרים, ולא הרויחו בהטיה למערב שעשו דבר.

אמר רב ספרא: צלותיה דאברהם מכי משחרי כותלי. אמר רב יוסף: אנן מאברהם ניקום וניגמר? ... אמר רבא: רב יוסף הא קא קשיא ליה; דתנן: חל ערבי פסחים להיות בערב שבת – נשחט בשש ומחצה וקרב בשבע ומחצה. ונשחטיה מכי משחרי כותלי [=כפי שהיה אברהם מתפלל. ע.א.?!]
– מאי קושיא? ודילמא כותלי דבית המקדש בשש ומחצה משחרי, משום דלא מכווני (טובא¹⁰)!
אי נמי: שאני אברהם דאיצטגנינות גדולה היתה בלבו. אי נמי: משום דזקן ויושב בישיבה הוה.

ר"ח פירש בשאלת הגמרא דשואל "למה היה תמיד של בין הערבים נשחט בזמן שחל ערב פסח להיות בערב שבת בשש שעות ומחצה, לא ישחטיה אלא **בתר שעה שביעית** מכי משחרי כותלי". ובתשובת הגמרא גורס במקום 'כותלי בית המקדש **דלא** מכווני', "משום דכותלי בית המקדש **מיכווני** טובא", והביא על זה את דברי הירושלמי ששער המזרח מכוון כרוחות העולם, ומשמע שרצונו לומר שכשם ששער המזרח היה מכוון כך כותלי בית המקדש.

ולפי דרכו נראה שהאמוראים הבינו שאברהם היה מתפלל בסוף שעה שביעית ובתחילת השעה השמינית, ולכן שאלו למה בבית המקדש הקדימו לתפילת אברהם חצי שעה, והשיבו שבבית המקדש הקדימו משום שכתליו מכווני טובא. כלומר שכותלי בית המקדש מכוונים טובא לרוחות העולם ולכן הם מאפשרים להקדים בלא לחשוש לטעות. ואעפ"י שלפי הידוע במציאות, כשהכתלים מכוונים הם מתחילים להשחיר תוך פחות מחצי שעה לאחר חצות, ובתקופת טבת אף לפני חצות,¹¹ מכל מקום י"ל שהגמרא מדברת על השחרה שניכרת טובא, וכוונתה שבעלמא מחכים שעה כזמן שבו משחיר טובא וכן עשה אברהם, ובגלל שהכתלים מכוונים כרוחות העולם לא צריך לחכות יותר מחצי שעה כדי שתהא ניכרת ההשחרה.

אלא שלכאורה פירוש זה אינו מתאים להמשך הגמרא האומרת "אי נמי וכו" שנראה ממנה שאברהם לא היה מאחר ביחס לבית המקדש אלא להיפך, שאברהם היה דווקא מקדים על פי חכמתו המרובה. ובאמת גם בתחילת הסוגיה מפרש רבינו חננאל שמשחרי כתלי הוא **תחילת** השעה השביעית. לכן צריך לומר שלפי ר"ח ה"אי נמי" שבגמרא הוא שיטה אחרת הסוברת שמשחרי כתלי של אברהם פירושו שהיה מקדים מיד בתחילת ההשחרה, כלומר בתחילת השעה השביעית, ומבארת הגמרא שהוא משום שאיצטגנינות גדולה היתה בלבו

10. לפי ר"ח גורסים 'טובא'. אך רש"י ור"ת המובא לקמן אינם גורסים 'טובא'. מכל מקום לא הבאתי כאן מה שפירש רש"י על חומות שהולכות ונעשות צרות בגובהן בגלל הקושי להבינו במציאות.
11. פרט זה, וכן פרטים נוספים על המציאות של הצל למדתי ממאמריו של פרופסור מיכלסון באתר 'אמת הארץ'.

להבחין בכך בשעה מוקדמת מזו שהיו מבחינים בה בבית המקדש, ולכן אמרו שאין ללמוד ממנו להקדים.

אך רבינו תם בספר הישר (חלק החידושים סימן שח, והובא גם בתוספות ישנים) גורס כפי הגירסא שלפנינו בגמרא 'דלא מכווני', ופירש את הגמרא באופן אחר:

דילמא כותלי בית המקדש בשש ומחצה משחרו. משום דלא מיכווני. פי' מפני שלא רצו לכוונם שרוב שוחטי פסחיהן יראו חמה עומדת בראשם]=ויחשבו שעדיין לא עברה החמה את החצי, ולא יתבוננו על השחרת הכתלים. ע.א.], ויאמרו משום פסחינו מיהרו התמיד קודם בין הערבים. אי נמי אי מוקמינן שחיטת התמיד אדיניה, איכא למיחש שמא יקדימו מעט ויביאוהו לידי פסול, אבל אנן יחידים איש לעצמו ילמדו מאברהם ויתפללו מתחלת שבע. אי נמי אברהם אבינו איסטגנינותיה היתה בלבו מי שיש לו איסטגנינות ילמד ממנו, אבל שוחטי התמיד לית להו איסטגנינות וזימנין עמי הארץ נינהו, ומאחרין התמיד חצי שעה דילמא טעו משום שחמה עומדת בראשם, אי נמי שמא יקדימו,¹² אבל אנן ניגמר וניגמר. אי נמי אברהם אבינו זקן ויושב בישיבה... ואנן נמי ניגמר.

נראה שלפי רבינו תם מהלך הגמרא הוא שאברהם אבינו היה מקדים ומתפלל מיד בחצות, אבל את התמיד איחרו ולא עשו לפני שש ומחצה משני טעמים: אחד, כדי שלא יאמרו שוחטי הפסח שרואים את החמה על ראשם ששחטו לפני הזמן, ועוד שמא יבואו לידי טעות וישחטו לפני הזמן. ולפי זה הסיק רבינו תם, שתלמידי חכמים רשאים ללמוד מאברהם ולהתפלל מחצות.

הרב עזריה אריאל (מעלין בקדש גליון לו עמ' 66) הקשה על פירוש זה מדוע שינו את זווית כותל בית המקדש בגלל טעויות של עמי הארץ, ולא הסתפקו בהוראה לאחר את ההקרבה חצי שעה, בלא לשנות את זווית כותלי המקדש. והסיק שלדעת ר"ת אין צורך מהותי בכיוון הכתלים כרוחות העולם, וכל הצורך בכיוונם הוא רק כדי להודיע את זמן חצות, ולכן הצורך למנוע טעויות גרם שלא ידקדקו בזה וממילא נבנו בצורה לא מכוונת. אבל לענ"ד עולה מפירושו לתחילת הגמרא שכותלי בית המקדש נבנו בצורה לא מכוונת כי לא רצו לכוונם, נראה שעושו כן במכוון כדי שמי שיסתכל עליהם יחשוב שצריך לשחוט את התמיד מאוחר יותר. ועוד צריך להבין בכלל על מה מדבר רבינו תם. הרי ידועים דברי הירושלמי בעירובין שנביא לקמן שהמשכן צריך להיות מכוון כרוחות העולם, וכך יגעו לעשות במקדש את שער ניקנור באופן מכוון. ונראה שכך היו כל כותלי המקדש משום שאם לא כן היתה מסכת מידות צריכה לפרט את ההבדלים האלו בין מידות המתחם על פי

12. כלומר, החשש שמא יקדימו או שמא יאמרו שהקדימו נובע מכך שהמון העם שבמקדש אינם כאברהם אבינו.

הזוויות של הכתלים. ולכן צריך להבהיר על איזה כתלים נאמר לפי פירוש רבינו תם שהכתלים נבנו במכוון שלא כרוחות העולם?

לכן נראה לענ"ד שלפי פירוש רבינו תם יש הבדל בין כותלי הר הבית לכותלי המקדש, ומדובר כאן בגמרא רק על כותלי הר הבית, ודווקא לפי זה נוכל להבין היטב מדוע הם כווננו בכוונה תחילה בזווית הלא מכוונת שאנו רואים, כי הם בנויים במזרח בהטיה של כ-6 מעלות, זוהי בדיוק הזווית שבה עוברת השמש בחצי שעה, וי"ל שהם נבנו כך כדי להוסיף חצי שעה עד שתהיה ניכרת עליהם ההשחרה, והתכוונו בזה לאחר את זמן השחיטה כדי למנוע טעויות.

ועוד נלענ"ד שיש מקום לבאר את הגמרא בדרכו של ר"ת באופן שונה, ובאופן שיתאים להלכה שאין להתפלל לפני חצי שעה שלאחר חצות. והפירוש הוא, שבתחילה הגמרא ידעה ש'משחרי כתלי' אינו חישוב שאפשר לעשותו רק על פי ראיית העין, אלא צריך להוסיף לו ידע על עונות השנה, שכן בטבת הכתלים משחירים עוד לפני חצות. ומכל מקום הגמרא שאלה, שאם אפשר לדעת על פי הכתלים מתי חצות למה איחרו בבית המקדש את התמיד בערב פסח לחצי שעה שלאחר חצות. ומשיבה הגמרא בתחילה שהוא משום שכותלי בית המקדש אינם מכוונים זה לזה, כלומר שאף שכותלי העזרה מכוונים כרוחות העולם, כותלי הר הבית שגם הם כותלי בית המקדש אינם מכוונים אליהם, וכפי שביארנו שהוא כדי להדגיש את היות המקום ההר, וכיון שמהתבוננות בכתלים יראו בחלק כך ובחלק כך, קבעו לאחר חצי שעה לאחר חצות. ועוד מתרצת הגמרא דאברהם שאני, אם מצד האיציטגנינות שלו ואם מצד חכמתו, אבל אנשים בעלמא אינם כאברהם ועשויים לבוא לידי טעות, ולכן צריך להוסיף בכל התפילות חצי שעה. לפי תירוצים אלו יש לומר שבבית המקדש עשאוהו שלא בכיוון לא רק כדי להדגיש את היות המקום הר, אלא כדי למנוע את הטעויות. כלומר, מתחילה בנו אותם מוטים במזרח ב-6 מעלות באופן שיוצר איחור בהשחרה של חצי שעה, וכך בכל עונות השנה הם לא יגמרו להשחיר אלא לאחר הזמן של חצות, ואף הוסיפו במערב בהטיית זווית הכתלים כדי להרחיק עוד מהטעות, שלא יטעו לומר שכותל הר הבית המזרחי הוא המכוון, ולא כותל בית המקדש, ואכתי יאמרו עמי הארץ שראינו בשעת השחיטה שהכתלים לא ממש כהים ואם כן הקריבו לפני חצות, אבל בראותם שהר הבית נוטה במערב עוד יותר ממזרח יבינו שהכתלים של המתחם אינם מכוונים, ולכן לא יתייחסו למה שנראה להם שעדיין לא הושחרו הכתלים בזמן הקרבת הקורבן. ולפי זה י"ל שהזווית במערב נקבעה לפי המקסימום שאפשר להטות באופן שעדיין יהיה הצפון גדול מעט מהמרווח המערבי כדי להראות לנו את צורת ההר.

ועכ"פ נראה מפשט הגמרא האומרת שבבית המקדש לא דייקו בזמן חצות, שהגרסה צריכה להיות 'לא מכווני', כדברי רבינו תם, ונמצא שהגמרא למעשה אומרת בזה את מה

שאנו רואים שה-500 על 500 אמה אינן ריבוע מדויק, כי כתלים שאינם מכוונים, כפי שנבנו חומות הר הבית, יוצרים בהכרח מרובע שאינו ריבוע מדויק.

על פי עקרונות אלו ננסה למצוא ממצאים המורים במדויק עד היכן הגיע תחום הר הבית.

ו. איתור תחום הר הבית המקודש

על פי המסורת ברור שחומת הר הבית לא היתה מזרחית לחומת המתחם, שהרי הנוהג בכל הדורות להתקרב אליה ללא הכנה כלשהיא. הכפתור-ופרח בפרק ו כבר דן לבסס מסורת זו (כנראה שנזקק לכך משום שהיו כאלה שחשבו ששער הרחמים הוא שער ניקנור כמובא במדריך ירושלים מהגניזה), וכותב שאין לומר שהחומה שאנו רואים היא חומה פנימית, והחומה האמיתית היתה יותר מזרחית, בגלל שנראה לעין שיש בכותל שלפנינו אבנים קדומות, ולא נראה מהתיאור של חז"ל שהיה כותל גדול כזה בתוככי הר הבית. וכתב עוד נימוק, שאין אפשרות למקם את החומה של הר הבית האמיתית יותר מזרחה, כי אין מרחק מספיק גדול בין התהום שבמזרח הר הבית לכותל המתחם לכל אורכו.¹³

יש להוסיף על דבריו שאם נצייר את חומת הר הבית מזרחית לחומת המתחם הנוכחית יהיה המרחק מהצכרה למקום הכותל המזרחי גדול יותר ממה שהוא כיום, וכיון שאמרו במשנה שהדרום גדול מהמזרח נצטרך להוסיף על המקום המשוער לדרום כדי שיהיה יותר גדול מהרווח במזרח, ודבר זה יוצר בהכרח חריגה מהתחום הטופוגרפי של ההר בדרום לתוך הר אחר שכן מדרום לשער ברקלי יש כניסה של הר אחר למתחם.

לכאורה עדיין אין ראייה על דיוק המקום, כי אפשר שיש כותל אחר פנימי יותר של הר הבית. אלא שדבר זה נשלל מחמת מסורת הכיפה כי אם היה כותל אחר יותר פנימי, לא יהיה מקום סביר כדי להציב בו את הסטווים המזרחיים המתוארים אצל יוסף בן מתתיהו, ואת מקום המעבר שהיה לפני הסורג למי שמקיף את העזרה.

ובעניין מה שהכפתור-ופרח מתייחס לכלל הכותל ככותל קדום, יש לציין שאכן בכותל המזרחי ישנם שרידי אבנים קדומות שעל פי סגנון בנייתם מייחסים אותם החוקרים לימי בית ראשון.¹⁴ שתי שורות אבנים גדולות כאלו בגובה של 1.30 מטר נמצאות החל מ-15 מטר דרום לשער הרחמים עד שער הרחמים, וכן יש שורת אבנים קדומה בגובה של 1.40 למשך 21 מטר מצפון לשער הרחמים.¹⁵ גם בשער רחמים עצמו ישנן אבנים קדומות. וכן

13. בימינו מצאו חלק של חומה מזרחית לחומת המתחם ליד שער הרחמים, אך טענת חכפתור-ופרח שהיא שאין מקום לבנות חומה כזו לכל אורך החומה המזרחית.

14. כ"כ באוצר ירושלים (ח"ה עמ' 300).

15. מיכלסון במאמר ההמשך (פרק 16.2.4) לומד משינוי הקל בגובה בין החלק שמדרום לשער הרחמים לחלק שמצפון לו שמצפון לשער הרחמים היא תוספת מאוחרת להר הבית המקודש, וכן בכל מאמרו מסיק מחילופי סגנון וזוויות קלים שיש לשייך כל חילוף לבונה אחר. אך הוא עצמו כותב שיש

בדרום המתחם נמצאו שתי אבנים קדומות שצידן הדרומי מסתיים במרחק 82 מטר מהפינה הדרום-מזרחית, ומתחת אבנים אלו מבצבצת עוד שורת אבנים קדומה. האבנים מונחות בזווית דומה לזווית של האבנים ליד שער הרחמים. חיבור השרידים האלו יוצר המשך של חומה אחת קדומה. בנוסף, ישנו חלק נוסף בצפון ובדרום שהוא הרחבה מבית שני, ונראה שהאורך הכולל היה בימי בית שני כפי שנראית החומה של היום.

1. איתור חומת הר הבית הצפונית

לגבי חומת הצפון. מהשרטוט של הרב קורן (בספרו 'ועשו לי מקדש', ראה מפה בסוף הספר) נראה שיש למקם אותה 16 מטר צפונית לרמה. כיצד הגיע לחשבון זה? על פי מאמרו ('חידושים ותגליות' אוריתא יד עמ' קפח) נראה שהוא סבור שיש להתחיל את החומה הצפונית מ'התפר הצפוני' שבחומה המזרחית (ראה את התמונה של התפר באוצר ירושלים איור 5). ההגיון בקביעה שהחומה התחילה במקום התפר, הוא שתפר מעיד על תחום שבו הושלמה הבנייה על ידי בונה אחד קדום, והומשכה אח"כ על ידי בנייה בתקופה אחרת שלא תוכננה מראש עם הבנייה הראשונה. הרב קורן המשיך ושרטט את החומה כחופפת לקו הנמצא במפה פוטוגרמטית (כנראה המפה המנדטורית) שיוצא מאיזור התפר לכיוון מערב, ובמאמר הנ"ל מבואר שהיה נראה לו שזהו מצוק של סלע שהיה חלק מן התעלה שביסוד הכותל הצפוני, ולפי ההמשך של קו זה מגיע הרב קורן עד החומה המערבית במקום הנמצא בערך 16 מטר מצפון לרמה במערב.¹⁶

אך יש להעיר, שהקו שבשרטוט של הרב קורן יוצא ממקום החומה 25 מטר צפונית לשער הרחמים, בעוד שהמיקום המדויק של התפר הוא 21 מטר צפונה לשער הרחמים.¹⁷ גם 'המצוק הסלעי' שאליו חיבר את הכותל אינו בזווית ניצבת לכותל ב-90 מעלות, ובכלל לא ברור לי שמדובר במצוק סלעי, ובלאו הכי מצוק סלעי אינו מהווה ראיה לכך שכאן נמצאת תעלת היסוד של הכותל הצפוני.¹⁸

מקומות בהם רואים שילוב של שני סגנונות שונים שנראה שהונחו על ידי אותו בונה. לכן נראה שאין להסיק מסקנות מכל שינוי סגנון וזווית, אלא רק מהבדלים מהותיים.

16. במאמר הראשון (אוריתא יד עמ' קפח) כתב הרב קורן שיש לכוון את תחום החמש מאות כיוצא מהתפר ולחברו עם תעלת יסוד שמצא בתחתית הכותל המערבי הנמצאת 292 מטר צפונית לשער ברקלי. אך בשרטוט של הרב קורן בספרו 'ועשו לי מקדש' הוא אינו מתייחס למקום הנ"ל שבצפון מערב, וכנראה חזר בו משום שהוא צפוני מדאי.

17. באוצר ירושלים (עמ' 299, 330) כתב שמקום התפר הוא 23 מטר משער הרחמים. אך מיכלסון (אתר אמת הארץ מאמר המשך 16.2.2 עמ' 32) כתב על פי חישובים מדויקים בקנה מידה של ס"מ בודדים, שהתפר נמצא 20.88 מטר משער הרחמים.

18. יתכן שקו זה הוא מבנה שבנו המוסלמים (הוא לא מופיע במפת וילסון). יש לציין שאם נבוא להסתמך על בניית מאוחרות יש קו נוסף היוצא ממש ממקום התפר והוא ארוך יותר (40 מטר),

על כן נראה שגבול החומה הצפונית היה קו היוצא ממש ממקום התפר בזווית ניצבת (90 מעלות) לחומת המתחם, וקו זה מסתיים במערב 13 מטר צפונית לרמה, ונראה שאכן זהו המקום שמתאים יותר להיות סוף הר הבית על פי דברי יוסף בן מתתיהו (מלחמות א, ז, א-ג. קדמוניות יד, א-ב) שמספר על כך שלפני הרחבת הורדוס היה מצפון להר הבית עמק וחפיר. העמק הנקרא בפי החוקרים נחל זיתא ניכר לעין למי שעומד ממזרח לחומה ורואה את הבדלי הגבהים של הסלעים בין החלק שמצפון למבנה 'כסא שלמה' לחלק שמדרום לו. רוחב העמק הזה הוא כ-40 מטר. החפיר שעליו מדבר יוסף זוהו בחפירות על ידי וורן צפונית מערבית לרמה. לפי שרטוט החפיר (ריטמיאר. מובא באוצר ירושלים נספחים איור 24) החפיר מגיע עד 13 מטר מהרמה. ההגיון מחייב שהחומה צריכה להיות צמודה לחפיר, ולא בתוך מקום החפיר, לכן נראה שכותל הצפון עבר שם כנגד הרמה, 3-4 מטר דרומה לקו ששרטט הרב קורן.¹⁹

2. איתור חומת הר הבית הדרומית

במעלין בקדש גליון לח הבאנו ראיות ששער ברקלי הוא מקום הגבול הדרומי, וביארתי שהדבר מוכח הן מצד שינוי סגנון הבנייה מתחת לרחוב ההרודיאני בחלק הדרומי לשער זה, והן מצד שינוי התואי של תעלת הניקוז. אמנם יש להסתפק מה המקום המדויק המתאים להיות מקום היציאה של הכותל הדרומי, הצד הצפוני של השער או הצד הדרומי?

והנה לפי כמה מקורות, היהודים הם שאמרו לכובשים המוסלמים כיצד לבנות את הרמה,²⁰ ונראה שבגלל זה התקבלה אצל חכמי ישראל ההנחה שמבנה הרמה נועד להזכיר לנו את מיקום המקומות המקודשים, וכפי שרואים אצל רבי יעקב בן נתנאל שהרמה היה נקראת 'עזרה חדשה'. אם נמשיך את הקו של הכותל הדרומי של הרמה לכיוון מערב, ניווכח כי הזווית הנוצרת בנקודת המפגש היא זווית ישרה (90 מעלות), בעוד שהכותל הצפוני של

וניצב לכותל המזרחי בזווית של 90 מעלות ממש (במפה המנדטורית שבסוף ספר ועשו לי מקדש הוא מסומן כשורה של אבנים).

19. החוקר ריטמיאר משרטט את כותל הצפון כיוצא 10 מטר צפונית לשער הרחמים, ואילו פרופסור מיכלסון מציב את חומת הצפון כיוצאת מהגבול הצפוני של שער הרחמים. אך שתי האפשרויות האלו אינם נראים לי בגלל שלפי זה מתרחקת החומה דרומה מהחפיר. חפיר נעשה בדרך כלל ממש צמוד לחומה.

20. כדברי רבי פתחיה מרגנשבורג, וכך עולה ממסמכים בגניזה הקהירית, וסיפורים של הערבים עצמם כמובא בחוברת המסורת של הרב יוסי פלאי. לפי הנחה שהרמה נבנתה על פי תכנון יהודי אפשר שהמשכה החרגי של הרמה לצפון נועד להזכיר את העניין שרובו מן הדרום, ונאלצו לחרוג מצורת העזרה כדי להתאים את צורתה למבנה המתחם הכללי שהוא יותר מ-500 על 500. ומדברי הכפתור ופרח נראה שאכן בגלל התבוננות על צורת הרמה ביחס לכלל המתחם חשב שבמרווחים של הרמה מחומת המתחם מתקיים 'רובו מן הדרום וכו'. לפי ההנחה שהרמה נבנתה על פי עצה של חכמים יהודים מה שהרמה אינה מציינת את צורת עזרת נשים הוא סיוע לשיטת הרדב"ז דמשמע מדבריו שאין צריך לחוש לאיסור הכניסה לעזרת נשים בימינו.

הרמה ניצב ב-90 מעלות דווקא לכותל המזרחי של הר הבית (בסטייה של מעלה אחת), ולכן מסתבר שהכותל הדרומי הקדום של הר הבית גם הוא היה ניצב (בזווית של 90 מעלות) לכותל המערבי.

לפי ההנחה המסתברת, שהכותל הדרומי של הרמה היה ניצב (90 מעלות) אל הכותל המערבי, נוכל לפתור את השאלה היכן באזור שער ברקלי עברה חומת הדרום, שכן אם נשרטט את תוואי הכותל הדרומי בניצב לכותל המערבי, החל מהצד הצפוני של שער ברקלי, נקודת המפגש של הכותל הדרומי עם הכותל המזרחי תהיה במרחק של פחות מ-500 אמה מהתפר המוזכר לעיל שהוא הפינה הצפון-מזרחית של ההר – לפי אמה בת 51.7 ס"מ (ראו מעלין בקודש לח, הערה 28 הוכחות לשיעור אמה זה, וכ"ש אם השיעור הוא פחות מזה). כמו כן בפינה הדרום-מזרחית של ההר (לפי חשבון זה) לא נמצאו ממצאים המעידים על תפר בחומה המזרחית, כמצופה.

לכן נראה שדרום שער ברקלי הוא זה שמציין לנו את הפינה הדרום-מערבית של הר הבית המקודש, ולפי חישוב כזה נוכל למצוא ממצאים המעידים על החומה.

במאמר של פרופ' דניאל מיכלסון (אתר 'אמת הארץ' פרק 15.2) מובא שרטוט של מבנה שער ברקלי ואבני הפינה שמעליו ומתחתיו, ורואים שם אבן פינה הממוקמת בתחתית השער, המסתיימת מטר וחצי דרומית לחלל השער (מסומן בשרטוט בספרה 9), שהוא מרחק זהה לנקודת הסיום של האבן המונחת מעל השער הניכרת לכיוון צפון (האבן העליונה ניכרת לעין מרחבת הכותל המערבי). אם נקבע שאבן פינה זו (שבתחתית השער) היא הפינה הדרום-מזרחית של ההר, וממנה נשרטט כותל דרומי בזווית ישרה, מקום המפגש של הכותל הדרומי עם חומת הר הבית המזרחית יהיה 82.23 מטר מהפינה הדרום מזרחית של המתחם. בדיוק באותו מקום נמצאות שתי אבנים גדולות קדומות שמתחתן מבצבצת שורה אבנים נוספת בסגנון הקדום,²¹ ומתחת לאבן הצפונית, במרחק של 87.13 מטר מהפינה הדרומית של המתחם יש פתח הנראה כפתח ניקוז, לכן נראה שאכן הקצה הדרומי של אותן האבנים הוא המקום שבו מסתיים הצד החיצון של הכותל הדרומי במזרח, ותעלת הניקוז היא בצד הפנימי של הכותל הדרומי, שכן דרך הבנייה לעשות את מקום הניקוז בפינת המתחם.²² לפי זה נמצא שבמזרח היו 500 אמה מדויקות, שכן 500 אמות של 51.7 ס"מ הן 258.6 מטר, והמרחק ממקום תעלת הניקוז עד לתפר הצפוני הוא 260.2 מטר.

21. מיכלסון (במאמר המשך הנ"ל) כותב שהקצה הדרומי של האבנים האלו מרוחק 82.23 מטר מהפינה הדרום מזרחית של המתחם, ויש שם גם שינוי זווית של הכותל מ-6.4 לכיוון מערב ל-4.9 (אך שינוי זווית לכשעצמו אינו הוכחה כי יש כמה שינויי זוויות לאורך הכותל המזרחי).

22. הנתונים הם על פי מיכלסון (מעלין בקדש יא עמ' 37 בתוספת פרטים). גם הוא הציב את חומת הדרום שם.

נמצא שכותל המזרח שנבנה על ידי דוד המלך הוא שביטא את היות הר הבית בגודל 500 אמה בצורה מדויקת, כדי לקיים את הרמז "חמישים בחמישים", ושאר הכתלים היו באורך שונה. ההקפדה הייתה רק על כך שבפינות החומה של ההר יהיו הכתלים ניצבים זה לזה בזווית של 90 מעלות, כך שהקפת ההר תדמה את הקפת המזבח. (כשם שעלו על המזבח מהכבש שבדרומו ומשם הקיפוהו, על פי הכלל שכל פניות שאתה פונה יהיו לימין [דרום-מזרח, צפון-מזרח, צפון-מערב ודרום-מערב] – כך הנכנס להר נכנס בדרום ומקיף בסדר זה את ההר).

המקום היחיד שלא נמצא בו עד עתה סימן לסיום החומה של התחום המקודש הוא בצפון-מערב המתחם, ונראה ששם החומה המשיכה מעבר לתחום של הר הבית כי שם היא נקודת תורפה של ההר היות ואין הפרש גבהים גדול, ומסתבר שהחומה נמשכה כדי להציב שם מבצר עוד מתחילת בניין הבית.

גם המבנה הטופוגרפי של ההר מחזק את כל מה שכתבנו על המיקום של הר הבית המקודש. הנחת היסוד בעניין זה היא שהר הבית המקודש צריך להיות כולו על אותו הר, שהרי הוא ההר המקודש מבריאת העולם, וכפי שדייק ה'אור שמח' (הל' בית הבחירה ו, י) מהמדרישים ומלשון הרמב"ם, שהר הבית המקודש אינו חורג למקום אחר שאינו הר.²³ והנה בצפון-מערב נראה שכל השטח שמרוחק מהרמה מעבר ל-13 מטר מקיר הרמה כבר אינו ממש חלק מההר, כי בפשטות גבולות 'הר' הם כל המקומות שמהם עדיין הולך ההר ונעשה גבוה, בעוד שבמקום זה ההר מגיע לנקודת שפל, ולאחר המשך מישורי הוא מתחיל לעלות לגבעת האנטוניה שהיא גבעה אחרת. ובדרום-מערב, לפי המפה הטופוגרפית, החל מצפון שער ברקלי הנמצא 86 מטר מצפון לחומה הדרומית נכנס מתחם הר הבית לתחום ההר של העיר המערבית העליונה.²⁴

והנה בספרו של הרב קורן (ועשו לי מקדש עמ' 139-138) קבע את המידות לפי אמה גדולה של 57.4 ס"מ, ולכן התקשה בחריגה הטופוגרפית מההר בדרום לפי המפה של וורן, וכתב לתרץ את הקושי הזה בכך שהחוקרים העלו אפשרות שהכניסה המערבית אל ההר היא יותר דרומית. אך מעיון בשרטוטי החוקרים שהביא שם נראה לי שבכל האפשרויות הם מציירים שבצפון שער ברקלי המערב גבוה ממה שמזרחי לו (ומזה עולה המסקנה שלהם שההר המערבי מגיע למקום השער), והשאלה היא רק מה גודל ההפרש, אך עכ"פ אין כאן קביעות ודאיות ורק מניחים שקרוב לנקודת זו של השער נמצא המעבר בין הר המזרחי

23. אמנם המאירי (בפירושו למדות פ"ב ויומא טז ע"א) כתב "ויש רחבה מן המישור בין הכותל לרגל ההר", אך כבר העיר הרב קורן שלפי זה יוצא שהר הבית כולו אינו אלא גבעה שגובהה כ"ב אמה, וזה לא מתאים למה שאנו רואים, וכבר כתבו בפסקי התוספות למסכת מידות "וההר היה גדול הרבה מת"ק על ת"ק", וכנראה כתבו כן לפי מה ששמעו מרבנים שהיו בארץ שראו את ההר, והדבר פשוט גם מעצם זה שמה שקודש מימי אברהם הוא ההר ולא מרגלות ההר.

24. המפה הטופוגרפית נמצאת בספר בחצרות בית ה' ובעשו לי מקדש ותחומין טז.

להר המערבי, וכפי שנראה גם מתעלת הניקוז הקדומה שבתחילה נכנסה שם לתוך ההר ואח"כ הוחלפה משער ברקלי בתעלה אחרת שפנתה לאורך המתחם.

היוצא מכל האמור, שנראה שהחומות הוצבו בכוונה על ההר ולא מחוץ להר.

ז. ביאור עניין 'החמה מצמצמת בו'

איתא בירושלמי בעירובין (פ"ה ה"א):

אמר רבי יוסה: אם אין יודע לכוין את הרוחות צא ולמד מן התקופה, ממקום שהחמה זורחת באחד בתקופת תמוז עד מקום שהיא זורחת באחד בתקופת טבת אלו פני מזרח. ממקום שהחמה שוקעת באחד בתקופת טבת עד מקום שהיא שוקעת באחד בתקופת תמוז אלו פני המערב. והשאר צפון ודרום.

ניחא בשילה ובבית העולמים, דמר ר' אחא בשם שמואל בר רב יצחק: כמה יגעו נביאים הראשונים לעשות שער המזרחי שתהא החמה מצמצמת בו באחד בתקופת טבת ובאחד בתקופת תמוז.

שבעה שמות נקראו לו: שער סור, שער היסוד, שער חריסית, שער איתון, שער התוון, שער חדש, שער העליון.... שער חריסית שהוא מכוין כנגד זריחת החמה, היך מה דאת אמר [איוב ט, ז] האומר לחרס ולא יזרח...

ובמדבר מי היה מכוין להן את הרוחות? א"ר אחא: ארון היה מכוין להם את הרוחות, הדא הוא דכתיב [במדבר י, כא] ונסעו הקהתים נושאי המקדש זה הארון [במדבר י, כא] והקימו בני מררי את המשכן עד בואם בני קהת שעליהן היה הארון נתון.

צריך להבין מה פירוש הביטוי 'שהחמה מצמצמת בו'?

הרב קורן (בחצרות בית ה' עמ' 111) פירש שכיון ששער ניקנור היה מכוון כנגד השמש בשעת הזריחה, האירה השמש בשעת הזריחה עד קצוות האולם בין בימי טבת ובין בימי תמוז, כי בימים אלו השמש נמצאת בזריחה בזווית של 28 מעלות, והמרחק בין השער לאולם יוצר מצב שקרנות השמש מגיעות לקצוות האולם.

אך קשה, שהרי בזווית של 28 מעלות לא מגיעים קרני השמש עד קצה האולם, אלא במרחק של 5 אמות מצפוננו ודרומו!!²⁵ ועוד קשה שלא הוזכר כאן בירושלמי האולם.

25. אפשר לראות זאת גם בציורים של הרב קורן בספרו ועשו לי מקדש שקרני השמש שצייר אינם מגיעים לפינות האולם. דרך החישוב לזה (על פי פרופסור מיכלסון): לפי מסכת מידות רוחב העזרה בין האולם לכותל מזרחי של העזרה הוא 76 אמות. ואם עובי כותל מזרחי של עזרה היה 5 אמות כפי שמניח הרב קורן אזי מרחק מזויות השער החיצוניים מכותל ההיכל הוא 81 אמה. טנגנס 28 מעלות של תקופת טבת כפול 76 הוא 40.4, אך טנגנס 28 מעלות כפול 81 הוא 43.07. מרכז פתח

ולענ"ד יש לפרש את העניין כפשוטו, 'החמה מצמצמת בו', פירושו שהחמה מצטמצמת על ידי השער, באופן שכל השער מכיל את אור זריחת החמה של תקופת טבת או תמוז. השער היה כדברי המשנה (מידות ב, ג) ברוחב 10 אמות, אך עובי החומה לא התפרש, אם נניח שהוא היה בעובי של 18.83 אמות, יתפרש עניין החמה מצמצמת בו ממש כפשוטו, כי במרובע שרוחבו 10 אמות ואורכו 18.83 אמות הזווית שבין הפינה הדרום-מזרחית לפינה הצפון-מערבית היא בדיוק 28 מעלות, וכזווית זריחת השמש בטבת ובתמוז, ומובנת שהחמה הצטמצמה ונכלאה בו.²⁶

ונראה לבאר ששער ניקנור צריך להכיל את השמש כי המקדש הוא אורו של עולם, והוא כמו השמש המאירה במזרח, ומובן היטב ששער המזרח נקרא שער החרסית שהוא לא רק כנגד זריחת השמש, אלא גם מכוון במדויק כדי שיכיל את השמש, ויבטא את זה שהמקדש הוא המאיר לעולם.

ועתה נראה כמה ימתקו הדברים לפי העיקרון שכבר הזכרנו שיש לדמות את ענייני המקדש לצורת המשכן, כי הדברים מתאימים יפה גם לעובי של חומת העזרה.

והעיר ידידי גדעון חרל"פ שגם באוהל מועד גופו, שגודלו 30 אמה על עשר אמה יוצא שהשטח שבין הכניסה למקום הפרוכת כולא בתוכו כמעט במדויק את השמש הזורחת בזווית של 28 מעלות, שהרי אמרנו שהמקום שכולא בתוכו את השמש הוא כ-10 על 19 אמות.

ה. עובי חומת העזרה

המשנה לא פירטה כלל את עובי הכתלים של העזרה, ונראה מזה שהם לא היו שווים בכל הכיוונים. המהרי"ט המובא בספר דרך הקדש (דף צט במהדורה החדשה) דן על השאלה איך יתכן שאורך ורוחב העזרה הוא מספר אמות שאינו תואם למידות המשכן שכל מידות חצרותיו הם כפולות של חמישים, ומכוח שאלה זו הסיק שהאורך הושלם על ידי הכתלים ל-200 אמה, שהם כפליים מאורך חצר המשכן, וכפי שההיכל גדול באורכו פי שניים מהמשכן. לפי זה יש להשלים במערב ובמזרח על ה-187 אמה עוד 13 אמה לעובי הכתלים.

האולם מקביל למרכז שער ניקנור, על כן צל מזוזה דרומית חיצונית של שער נקנור יפול 43.07 אמות פחות 5 אמות שהם 38.05 אמות צפונה ממרכז פתח האולם. ואילו צל מזוזה פנימית צפונית של שער נקנור יפול 45.4=5+40.4 אמות צפונה ממרכז פתח האולם, אם כן חסרים לצמצום של 50 אמה 5 אמות.

26. טנגנס 28 מעלות 0.531 = 18.83 / 10 = 0.531.

ולפי דרכו, לגבי מידת הרוחב כדי להגיע למספר עגול שהוא פי שלוש מרוחב החצר של המשכן, דהיינו 150 אמה, צ"ל שיש להשלים בצפון ובדרום על ה-135 אמה עוד 15 אמה לעובי הכתלים. וכ"כ הרב קורן על פי הרדב"ז.²⁷

והנה במקדש 100 על 100 אמה הוא בתוספת הכתלים, ומסתבר שגם בחצר המשכן 50 על 100 הם בתוספת עובי עמודי המשכן, וזה מתאים לחשבון שעשינו לחישוב המספר העגול דווקא עם הכתלים.²⁸

כיצד נחלק את עובי הכתלים בין הכיוונים השונים?

בצפון ובדרום מסתבר לחלק את ה-15 אמה בין בעזרה ובין בעזרת נשים בשווה, דהיינו 7.5 אמות לעובי כותל, כי אין סיבה לחלק בין שני הכיוונים.

אך לגבי חלוקת האמות במזרח ובמערב מסתבר שאין לתת מספר שווה לרוחב הכותל כי יש הבדל בין המערב הקרוב יותר לקדושה מאשר המזרח, ולכן מסתבר לתת 5 אמות לכותל המערב של העזרה, שהוא כעובי כותל ההיכל, וקצת פחות מזה לכותל המזרח של עזרת נשים. והנה לפי בדיקות אלקטרומגנטיות, רוחב כותלי הר הבית בבסיס הם בערך 4.5 מטר שהם בערך 8.33 אמות מרווחות (לפי חשבוננו אמה מכוונת היא 0.517 ס"מ, אך בבית המקדש היתה אמה הגדולה ממנה באצבע, דהיינו 0.54 ס"מ),²⁹ ויש מקום לשער שעובי כותל עזרת נשים היה מחצית מזה במידה מכוונת, כלומר 4.17 אמות, וכאשר נצרף באמצע את השיעור המשלים על 187 של העזרה מחד גיסא (שחסר להשלמה של 13 עוד 8 אמות), ושל עזרת נשים מאידך גיסא (שלפי האמור חסר להשלמה של 15 עוד 10.83 אמות), יצא שרוחב חומת העזרה המזרחית שכלל את עובי הכותל של העזרה ואת עובי הכותל של עזרת נשים היה 18.83 אמה.

הסיבה שבגללה חתרתי להגיע להגיע בדיוק ל-4.17 אמות, היא מפני שהראינו שכדי לכלוא בתוכו את היטל השמש היה צריך שער ניקנור להיות ברוחב 18.83 אמה. אך גם אם

27. כך כתב הרב קורן במעלין בקדש (גליון ל עמ' 73). דבריו מוסבים לביאור דברי הרדב"ז (ב, תרצא) שיש להרחיק 40 אמה מכותל הכיפה הצפוני כדי שלא נהיה בחשש של כניסה למקום כותל העזרה. והוא מבאר את החשבון כי רוחב ההיכל 70 אמה, ויש 32.5 אמה משני צדיו להשלמת 135 אמה, והרדב"ז כתב להרחיק 40 אמה בגלל ששיער את הכתלים ברוחב 7.5 אמה כדי שיושלם רוחב העזרה ל-150.

28. בברייתא דמלאכת המשכן פ"ה כתבו שבין עמוד לעמוד היה 5 אמות, ויש 11 עמודים, ונראה ש 5 אמות היינו בין אמצע עמוד לאמצע עמוד, אבל בעמודי הקצוות היה מרחק 5 אמות בין אמצע העמוד לקצה העמוד החצוני. מילכסון הבין שגם בעמודים החיצוניים המרחק הוא לאמצע העמוד, אך לפי דבריו המרחק של 50 אמה הוא בין אמצע עמוד לאמצע עמוד, ולא כהבנה הפשוטה שהוא ההיקף הכללי, ולכן עדיף לבאר כדכתבנו. גם בתיבת נח משמע שמדובר בגודל חיצוני.

29. הרב קורן (אוריתא תגליות וחידושים עמ' קצא) כתב שלפי בדיקות הוא בין 4.20 ל-4.90. בקתדרה מספר 66 כתבו שלפי בדיקות אלקטרומגנטיות, כותל מערבי ודרומי שווה - בערך 4.50.

אי אפשר לדקדק מכך דקדוק גמור על חודו של סנטימטר, אפשר להבין ששיעור עובי העזרה אינו חייב לחפוף לגמרי לשיעור עובי שער ניקנור. אך מכל מקום מסתבר שרוחב השער היה שווה בקירוב לרוחב כותל העזרה כדי שלא להקשות על ההליכה בעזרה.

ובמקום אחר כתבתי לבאר שלפי כל זה, אפשר להראות תיאום מפליא בין מה שנראה בעין כפסגת אבן הצכרה, שהיא פסגת הר המוריה, ובין דברי המשנה על המקום הנחת הקטורת בקודש הקודשים, ואולי נוכל למצוא לפי זה בקירוב גדול מאוד גם את מקום המזבח, ובעז"ה נבאר זאת בעתיד.

ח. סיכום

א. חומות מתחם הר הבית אינם סימטריים, והדבר סותר לכאורה את ההבנה הפשוטה במשנה במסכת מידות שהר הבית היה [בצורת ריבוע של] 500 על 500 אמה. אמנם דקדוק לשון המשנה בהמשך מביא לפירוש אחר. נראה שכוונת המשנה בהמשך באומרה "רובו מהדרום" לומר שמקום העזרה וההיכל הוא על הר שרוב שיפועו בדרום, שני לו מן המזרח, שלישי מהצפון, ומיעוטו במערב. לפי זה המרווחים שבין כותלי הר הבית לעזרה "רוב בדרום ומיעוטו במערב" נועדו לשמר את צורת ההר ולהבליט את מקום ההיכל שבפסגתו, ומה שנאמר במשנה 500 על 500 הכוונה שהחומות תחמו מקום שיש בו 500 על 500 של הר. ביאור זה תואם ומחזק את המסורת שהכיפה העומדת בפסגת הר זה, מציינת את צורתו הטבעית של ההר ש"רובו בדרום", והיא מקום המקדש.

ב. נראה שאין במשנה פירוט של המרחק בין הכתלים לעזרה משום שמתחילה נבנתה חומת הר הבית כדי להדגיש את היות המקום הר שאין לו מידות מכוונות, והוא בדומה למחנה הלויים במשכן שלא היה לו שיעור מדויק.

ג. המסקנה העולה מביאור זה לדברי המשנה – שאין כוונתה לומר ששטח ההר היה בדיוק 500 על 500 אמה, אלא שהשטח כלל בתוכו ריבוע של 500 על 500 אמה התואם בצורתו לכך שרובו של ההר היה מן הדרום.

ג. גם עובי חומות העזרות משלים את מידותיהן בדומה למידות של המשכן, והדבר תואם בצורה מפליאה למה שאמרו חז"ל שהחמה היה מצטמצמת בשער המזרח, לפי ההבנה הפשוטה שהשער כולא בתוכו את האור.

ד. מהגמרא יומא עולה שכותלי הר הבית אינם מכוונים. דבר זה מתאים למסורת שאכן כתלים אלו הם החומות שאנו רואים בהר הבית, והם אינם מכוונים. מסתבר שמלבד הצורך להדגיש על ידי חוסר הכיוון את צורת ההר, כותל המזרח נוטה למערב בזווית של 6 מעלות, שהוא שיעור מהלך השמש בחצי שעה, ובמערב 10 מעלות, כדי למנוע טעויות בזמן הקרבת התמיד.

מסורת הכיפה וחומות מתחם הר הבית

ה. ישנם ממצאים בשטח שמראים את תחום החומות המקודשות, והם החפיר שבצפון הרמה, פתח לניקוז המים 80 מטר מדרום מזרח החומה, ותפר בחומה 23 מטר צפונית לשער רחמים. הממצאים תואמים לביאור המשנה שכתבתי לעיל.

